

MÁTHÉ DÉNES

HELTAI GÁSPÁR NYELVHASZNÁLATI SAJÁTOSságAIRÓL

A nyelvhasználat kérdésköre nem tartozik a vonzó előadási témák közé, ezért a nyelvvel való élésnek azokra az összetevőire fogok összpontosítani, amelyek a hallgatva-befogadás számára is érdekeseek lehetnek.

1. Átfogó megközelítésben az emberi nyelv a hallható és a látható nyelvi szféra együttesére osztható. Egy előadásban talán könnyebben megragadható a nyelv hallható oldala, a látható nyelvet mégsem mellőzhetjük most sem teljesen, hiszen egy letűnt korszak: a XVI. század nyelvállapotáról, közelebről a század legjelentősebb magyar prózaírójának nyelvhasználatáról és írásmódjáról van szó. Heltai helyesírásának rövid ismertetésétől azért sem tekinthetünk el, mert az elsődlegesen fonetikus írásmódú magyar nyelv történetének érintett szakaszában olyan hangjelölési sajátosságok érvényesültek, amelyek sok tekintetben különböznek a mai gyakorlattól.

E sajátosságok bemutatása során kisebb módosításokkal kell élnem. A Heltai-szemelvények felolvasásakor el kell tekintenem a szöveg korabeli írásképeinek némely vonásától, például a *v* hang jelölésétől vagy az emeletes magánhangzó-pároktól. Pontosabban: be kell tartanom azt az elvet, hogy az egyes betűk vagy betűkombinációk korabeli *hangértéküknek* megfelelően olvasandók. Ez ugyan természetes, mégis szóvá kell tennem a hallható és a látható nyelv használata közti ama különbséget, hogy egyszerre több elemből álló jelkombinációt is szemrevételezhetünk, de csak egyetlen hangot ejthetünk ki. A látás térbelisége és a beszéd időbelisége, a tér testszerűsége és az idő linearitása miatt tehát eleve korlátozással kell élnem Heltai Gáspár hangos idézésekor.

E bevezetésben végül azt is meg kell említenem, hogy Heltai nyelvhasználatát nemcsak a korszak nyelvállapota és írásbelisége, hanem az a tény is meghatározta, hogy szerzőnk, a kolozsvári nagytemplom főplébánosa csak felnőtt korában tanult meg magyarul. Ezt azonban szerencsésen ellensúlyozta itthon és külföldön elsajátított műveltsége és céltudatossága. Személyiségében a teológus, a humanista gondolkodó, a moralizáló író és a könyvkiadó polgár egyesült. Műveltsége e létszférák együttesében nyilatkozott meg, s céltudatossága is ezt az összefüggésrendszert erősítette. Előadásomban ezt az erudíciót és magatartásformát Heltainak a magyar nyelvhez való viszonyulásában vizsgálom meg. Először azonban idézzük fel azt a tágabb művelődéstörténeti kontextust, amelyik a XVI. századi Európában és itthon a magyar nyelvre való fokozott ráfigyelést befolyásolta.

2. Ismeretes, hogy a reneszánsz korának egyik programpontja a nemzeti nyelvek használata és *kiművelése* volt. Nem egyszerűen arról volt szó, hogy a latin nyelvet a nemzeti nyelvekkel kell helyettesíteni, hanem arról, hogy a szegényes szókincsű, provinciális, szabálytalan használatú, rendezetlen írású, egyszerűen: vulgáris nyelveket oly módon kell átformálni, hogy a latin nyelv méltó társai legyenek.

A XV–XVI. századi európai kultúrában tehát egy sajátos versenyhelyzet alakult ki egyrészt a latin nyelv és a vulgáris nyelvek, másrészt ez utóbbiak között. Megfontolandó, hogy a latin–nem latin szembenállásnak nem az előbbi teljes mellözése, hanem a vulgáris nyelvek kiművelése volt a célja. Ezzel szemben a vulgáris nyelvek közti versengéshez sokkal több méltatlanság és igazságtalanság tapadt. A tudósok a nyelveket a kiműveltség szerint rangsorolták, s ennek az lett a velejárója, hogy bizonyos nyelvekről elmarasztaló, olykor lesújtó véleményt alakítottak ki.

Ez utóbbiak közé került a magyar nyelv is. A flandriai Georgius Haloinus az 1533-ban – tehát néhány évvel Pesti Gábor és Sylvester János fellépése előtt – kiadott *De restauratione linguae latinae* című munkájában arról számolt be, hogy Magyarországon nem magyarul, hanem német és latin nyelven írnak. Ennek okát ő abban látta, hogy a magyar nyelv is azok közé az „igen nyers” nyelvek közé tartozik, amelyeken nem is lehet helyesen írni (Téglásy 1988: 13).

Sylvester János egyike azoknak a humanistáknak, akik nyelvünk és kultúránk védelmére kelnek a megbélyegző támadások ellenében. Ő a magyarok szellemi elmaradottságát anyanyelvük műveletlenségében látó más nemzetbeliekkel szemben arról van meggyőződve, hogy nyelvünk nemcsak szabályozható, hanem nagyon is szabályozott. Nem kevésbé szabályozott, írja 1539-ben, „mint bármelyik elsőrendű nyelv, a héber, a görög és a latin.” Ma már túlzónak tekinthetjük ezt az álláspontot, de ha belegondolunk e vitahelyzet lélektanába, beláthatjuk, hogy sarkított megbélyegzéshez szépítő védekezés talál az érzelmek logikája szerint. Sylvester azonban tovább megy ennél, s a magyar nyelv-közösség és nyelv viszonyát a következő példázattal világítja meg: „velünk sem esett másként, mint azokkal, akik házuk falán belül elrejtve hatalmas kincset birtokolnak, de szerény körülmények között élve mégsem tudják élvezni, mert nem tudják, hol van elásva. Megvolt nekünk anyanyelvünk [linguae patriae] eddig elásott kincse, melyet most megtaláltunk, előástunk és napfényre hoztunk; és ha nem mondunk le használatáról, rövidesen (ahogy remélem és óhajtom) szegényekből dúsgazdagokká leszünk. Nem tudom, mi az oka, hogy nekünk a mi gyönyörűséges kincseink sem tetszenek, míg más népeknek még szerény tulajdonuk is tetszik és kívánatos” (Tarnai – Csetri szerk. 1981: 80–81).

Sylvester 1539-es, most idézett nyelvtanában csak kijelenti és tételesen-példázatosan alátámasztja a nyelvi egyenlőség gondolatát és azt, hogy a magyar nyelv szabályos, nyelvtani fogalmakkal leírható és megtanulható. Elvi-elméleti álláspontját két évvel később gyakorlatilag is igazolja: 1541-ben kiadott magyar

nyelvű Újtestamentum-fordítását ő maga is e gondolatok tényszerű bizonyosságként értékeli. Nádasdy Tamásnak írt levelében a következőket írja: „Néhány évvel ezelőtt még azzal csúfolódtak az idegen nemzetbeliek, hogy még az oroszoknak is van anyanyelven írt bibliájuk, csupán a magyaroknak nincs. Pedig a keresztény nemzetek nemcsak hogy nem csúfolódhatnak emiatt rajtunk, sőt irigyelhetnek nyelvünk kiválósága miatt minket, s ebben fel sem érnek. Melyik idegen nemzetbeli nem csudálkozik azon, hogy valaki magyar nyelven görög és római mértékre mindenfajta vessort tud írni? Ki hiszi el, hogy nyelvünkre a szóalakzatokból, a súlyokból, a mértékekből bármit is le tudjon fordítani. Valóban senki.” (Téglásy 1988: 14).

3. Ennek a programnak, a magyar nyelv adottságai és lehetőségei szerinti használatának és kiművelésének egyik tudatos elkötelezettje volt Heltai Gáspár is. Meg kell azonban jegyezni, hogy ennek a programnak a kivitelezése korántsem egymást kiegészítő együttműködésben, hanem sokkal inkább tudósi viszálykodásban, egymás munkáját leértékelő konfrontációban történt. Dernschwam János például mély megvetéssel utasította el Sylvester Újtestamentum-fordítását, Sylvestert rossz (*perversus!*) fordítónak nevezte, s válogatott bibliai átkokat szórt fejére és patrónusára. De nemcsak a latin nyelvű Bibliát védő Dernschwam, hanem a Biblia könyveit rendre magyarra fordító Heltai-kör tagjai (Gyulai István, Ozorai Imre, Szegedi Lajos, Vízaknai György s maga Heltai) is elutasították Sylvester Újszövetség-tolmácsolását. Úgy tűnik – bármennyire is érthetetlen erkölcsileg és szakmailag –, hogy a fordításra vállalkozók azzal indokolták munkájuk szükségességét és legitimitását, hogy rámutattak a meglévő fordítások hibáira, s ezeket eltúlozva egészüket hasznavehetetlennek bélyegezték, és a maguk fordítását ajánlották az olvasók figyelmébe.

4. Vizsgáljuk meg a következő példát: az augsburgi *Fugger* kereskedő- és bankárcašlád neve a mindennapi használatban a XVI. század elején köznévvé változott, s belőle származik a magyar *fukar* szó. Sylvester János az újszövetségi *publicanus* jelentését ezzel a *fukar* szóval adta vissza. Heltai ezt helyteleníti, s a következőket mondja: Ez „minekünc nem tetzic. Mert a fukaroc kereskedő népec, ieles, áros emberec és iámbor tisztességes nemzetec Német országban. Minec magyarászta volna Silvester Iános a publicanust, minec előtte nem támattac a fukaroc? Mert nem igen soc ideie annac, hogy támadánac. Mi a publicanust Satzoltattónac magyarásztuc: mert olyanoc vóltanac, kic a Romaiaktól a rouast, a uámokat, a harmintzadokat sommán meg vöttéc, annac vtánna kemény satzoltatással nyomorgattác a köz népet, hogy a sommát három képpen megvehetnéc” (Heltai 1562-es Újszövetség-fordításából idézi Téglásy 1988: 41).

Ebből a példából az a következtetés vonható le, hogy Heltai a hiteles fordítás egyik próbakövének a megfelelő szóhasználatot tekintette. Érveléséből kitűnik, hogy számára a szóválasztás *erkölcsi* és *fogalmi* feladatot jelentett. Nem tartotta

méltányosnak, hogy egy olyan foglalkozást, amelyet az Újszövetség bűnösnek nézett, olyan névvel nevezzünk meg, amelynek viselői tisztességes emberek. Ugyanakkor azt is felrója Sylvesternek, hogy ez a név túlságosan a jelen időhöz kötött, s alkalmi jellegénél fogva nem adhatja vissza az általános érvényű lényegét. Ő maga olyan szót keres a bibliai kifejezés magyar megfelelőjének, amelyik a Fugger család létezésétől függetlenül is képes visszaadni a publikánusi magatartás lényegét. (Itt megjegyzendő, hogy a mai nyelvérzék nem a *saccolást*, hanem inkább a *sarcolást* tekinti a vámszedői magatartás minősítőjének. Ez valóban rendjén van. Csakhogy a magyar *sarcol* kifejezés a Heltai által használt *saccolból* alakult ki szóhasadás útján, ez pedig a *felbecsül* jelentésű német *schatzen* szóból származik.)

5. De nemcsak Sylvester szóválasztása, hanem *i*-zű nyelvjárásának hangzavilága és írásmódja sem elégítette ki Heltai ízlését. Bíralatában azonban mértéktartó és önérzetes; Nádasdy Annának a következőket írja: „Sylvester János, a jámbor, jó és hasznos munkát tölt, ki azelőtt tenagságod bátyjának segítségével Szigetben az Ujtestamentomát kinyomtatta. De mi fogyatkozás lött legyen abba, azt az istenfélő keresztyének meg tudják ítélni, egymás mellé tartván a két munkát, az övét és a miénket” (Téglásy 1988: 40; lásd még Molnár 1963: 115). Ebben az idézetben ugyan nincs szó nyelvhasználati sajátosságokról és különbözőségekről, Heltai Gáspár nyomdászti tevékenységének a valamelyes ismerete alapján azonban feltételezhető, hogy a kolozsvári szerző nem tekintette helyesnek és követendőnek a nyugat-magyarországi Sylvester kiejtését és írásmódját sem. Heltairól ugyanis köztudott, hogy a hozzákerülő kéziratokat tudatosan átírtta a saját nyelvjárása szerint. Tehát azt, amit nem írhatott át, ebben a szellemben bírálta és utasította el. Figyeljük meg a következő kijelentését, melyet 1571-ben Verbőczy István *Decretuma* Weres Balázs általi fordításának az újrakiadásakor/átdolgozásakor az előszóban tett: „Im valamennyére megtisztítottam es megjobbítottam. [...] hogy a jámbor oluasó meg ne akadjon az olvasásban, el hántam a nehéz Orthographiát, auagy írásnac módiát, és a szokottra hosztam” (Abaffy 1953: 32; lásd még Molnár 1963: 114–115).

Weres Balázs, Verbőczy jogszabályainak első fordítója és kiadója, Sylvester Jánoshoz hasonlóan *i*-zű nyelvjárású volt. Heltai mindkét esetben szokatlanul találta ezt a sokak által *sipítónak* nevezett beszédmódot, s ezt a szöveg átírásával, az általa megszokottnak tekintett kiejtés- és írásmód érvényesítésével változtatta meg. Ezt úgy szemléltethetjük, ha összehasonlítjuk a *Decretum* kétféle kiadását; a munka első ízben a debreceni Hoffhalter-nyomdában jelent meg 1565-ben, ebből idézek egy mondatot: „Egyházi fejedelmek Királynak, minden tiztessiginek hüsigiwel tartoznak”. Ezt Heltai néhány évvel később így írja át: „Egyházi Feiedelmec, Királynac minden tiztességgel és hiwséggel tartoznac” (vö. Abaffy 1953: 32). A példa azt igazolja, hogy Heltai kijavította az *i*-zű alakokat. S ezt nemcsak az *i*-zű nyelvjárású szövegekkel tette meg, hanem minden

olyan írással, amelynek ő volt a kiadója. Idézett kijelentése a magyar helyesírástörténet szempontjából igen figyelemreméltó, mert az a következtetés vonható le belőle, hogy Heltai környezetében létezett egy többek által is használt, szokásos s így bizonyos fokig normatívnak nevezhető helyesírási rendszer, amelyet Heltai többé-kevésbé következetesen érvényesített (Molnár 1963: 115).

6. Ebből a nézőpontból a kolozsvári nyomda működése a vizsgált korszakban három periódusra osztható: 1550-től 1553-ig Heltai és Hoffgreff közösen irányították a nyomdát. 1553–1559 között a sajtó működtetését Hoffgreff vette át. Az ebben a periódusban „nyomtatott művek helyesírása mind azt bizonyítja, hogy Hoffgreff megrendelőinek kézírata alapján dolgozott, azokat nem írta át és nem javította ki, meghagyta azok helyesírási ingadozását” (Molnár 1963: 300–301). Ezzel szemben Heltai minden esetben élt azzal a lehetőséggel, hogy a nyomdájába került műveket a saját helyesírása és gondolkodásmódja szerint dolgozza át. 1559-től, Hoffgreff halálától az Óvárba vivő keskeny utca sarkán levő házában újra átvette a nyomdát, s papírmalmot is épített. Élete hátralevő tizenhat évében „gondosan ügyelt rá, hogy minden kiadványa az ő helyesírását kövesse” (Fitz 1959: 121–122).

A XVI. századi magyar írásgyakorlatot igen nagymérvű kuszaság és következetlenség jellemezte. Ez az egyes tanítók és tanárok egyéni, s a különféle vidékek iskoláinak eltérő írássajátosságaival magyarázható. Az egyéni jellegéről az is elmondandó, hogy egyetlen személy esetében sem volt teljesen következetes ügy, amint ez a *mai* kézírásos szövegekben is megfigyelhető. Ami pedig a XVI. századi iskolák írásmódját illeti, erről is az állapítható meg, hogy a nyelvjárási jegyeket is hordozó regionális írásszokások természetszerűleg nem voltak összhangban egymással.

Heltai Gáspár ezen a kaotikus állapotban akart változtatni, amikor a nyomdájába került szövegek írásmódját a maga viszonylag egységes elvei szerint átjavította. A *gy*, *ty*, *ly*, *ny* hangok jelölésére következetesen alkalmazta a *ma* is használatos írásjeleket, s ezzel a kolozsvári nyomda kiadványaiban megszüntette azt a zűrzavart, amely a deákok gyakorlatában az említett hangok írásában jelentkezett (Szabó T. 1981: 334). Arra törekedett, hogy a magánhangzók időtartamának a jelölését is egységesítse; Sylvester vízszintes vonala helyett ő függőleges ékezetet használt a magánhangzó-hosszúság jelölésére, ebben és más jelhasználatában azonban nem volt annyira következetes, mint a mássalhangzók írásában (vö. Molnár 1963: 118–125, 296–301; Szabó T. 1981: 320–323). Olyan hangjelölési kezdeményezése is volt, amely kihullt az idő rostáján, de ha beletekintünk a magyar írástörténet folyamataiba, ezen nem csodálkozhatunk.

Ezek után csupán egyetlen helyesírási vétségét szeretném megemlíteni. A kutatók közül többen is felfigyeltek arra, hogy magánhangzóközi helyzetben, szóbelsejében, de gyakran a szóvégen is, Heltai Gáspár megkettőzi a rövid mássalhangzót: *saffar*, *Attyámfia*, *rakkott*, *legenytt* stb. Szabó T. Attila úgy látja,

hogy ennek az eljárásnak, amely nemcsak Heltainál, hanem fiánál is megfigyelhető, a szórakozottság, illetve a kolozsvári polgári köznyelvi ejtés lehetett az oka. „Minthogy az erdélyi magyar nyelvjárásokat ma is jellemzi és így nyilván a múltban is jellemezhetette a mássalhangzónak gyakori magánhangzóközi ikerítődése, az ilyen helyzetben való ikerítődéses példák mögött ilyen jellegű egykori ejtéssel számolni a valószínű lehetőségek közé tartozik” (1981: 325–326). Megjegyzendő, hogy az először 1972-ben publikált, most idézett tanulmányában Szabó T. Attila azt is lehetségesnek tartja, hogy a kérdés további kutatása az említetteken kívül más okokra is rámutathat. Ebben a szellemben idézem Velcsov Mártonnét (1978–1979: 49), aki Heltai kifogásolt írásgyakorlatát a korabeli német helyesírás hatásával magyarázza: „Gyakran fordulnak elő nála olyan szóbeljei betűkettőzések, amelyek feltehetően a megelőző magánhangzók rövidségét jelzik”. Feltételezését logikai megfontolások mellett azzal támasztja alá, hogy egy 1547-ben Brassóban megjelent német nyelvű kiadványt vizsgál meg, melynek írásmódjában felismerhető az említett helyesírási elv: *Schriffit, gebessert, wercken* stb. Vagyis Heltai esetében – a kifogásolható szóalakok jelentékeny részében – nem egyszerű, funkciótlan íráshibáról, hanem a német helyesírás egyik szabályának a magyar írásgyakorlatban való érvényesítéséről van szó, amely szerint a szóbeljei magánhangzó rövidségét az utána következő mássalhangzó ikerítésével lehet vagy kell jelölni.

7. Heltai Gáspár szerkesztői-kiadói munkája nemcsak a helyesírásra korlátozódott, hanem a tágabb értelemben vett szövegkezelésben is megmutatkozott. A *Száz fabula* kapcsán állítja Horváth János (1952: 8), hogy Heltai: „Nem szó szerint fordít, olykor a mese anyagán s közlő formáján is változtat. Amit változtat eredetijén, az jóformán mind művészi értékű, s leginkább abban áll, hogy az egyszerű folyékony elbeszélés (puszta narratio) helyére dramatizált cselekvést állít: megjelenít, érzékeltet, megszólaltatja forrása néma alakjait, s ezáltal jobban leköti, az emberi világhoz közelebb álló képekkel szórakoztatja a figyelmet, megnöveli a mese saját érdekét.” A fabula-gyűjtemény ajánlásában Heltai a következőket mondja: „nemcsak a puszta fabulákat szőrztem egybe, hanem minden fabulának az értelmét is melléje töttem, melyet megsperkölttem [Horváth 1952: 9-ben a 'megspéköltem' szóalak található] és megékesítöttem szent írássokkal és egyéb szép bölcs mondásokkal és közbeszédökkel.” (Bernád 1979: 33) Ez utóbbi a nyelvhasználatot tekintve egyebek közt azt jelenti, hogy fogalmi nyelvezet helyett költőibb kifejezésmóddal élt akkor is, amikor erkölcsi tanulságot vont le. Például: 1). „Ha egynehány dió vagyon a zsákban, nagyobbban zörög, ha felvészed a zsákot, hogynem mintha teli volna”; 2) „eféléknek szíve szájkban vagyon, de az embernek, aki ugyan ember, mellyébe vagyon” a szíve stb.

Heltai nyelvi humora, iróniája sok esetben a barbársággal párosult műveletlenséget veszi célba: a hetvenedik fabulában a farkast, akinek a bőrét lerántotta s csak fején és lábán hagyta meg az oroslán, így ugratja a róka: „Talám doctor

vagy, hogy biréotomot töttél fel és keztyűt viselsz?” Egy másik közismert epizódban szintén a farkas mohóságát és korlátoltságát teszi névetségessé – azét, aki nem tud olvasni, mégis arra vállalkozik, hogy leolvassa az öszvér patájáról annak nevét. A pórul járt farkashoz így szól a dolgokat gyorsan átlátó róka: „Eredj el, szégyen!... úgy kell agebnek! Baccaláriussá tötted magadat, írást akarsz olvasni, maga [noha] sem te, sem egész nemzedet soha egy betűt nem tanólt. Vé, szégyen! Tetszik [úgy tetszik], hogy homlokodhoz ütették az író táblát.”

Egyetérthetünk Horváth Jánossal, amikor azt mondja, hogy Heltai „stílusának ily kedves tulajdonságai mellett alig jöhet szóba nyelvének némi – jobbára hangzati – magyartalansága. A szóvégi *d* és *t*, *g* és *k* hangot, a hosszú és rövid mássalhangzót gyakran felcseréli, mint a magyarul beszélő németek rendszerint ma is. Ismétlődő nyelvtani hibája: tárgyias igeragozás az alanyi helyett” (Horváth 1952: 10).

8. A következőkben vizsgáljuk meg ezt a kérdést. Tudjuk, Heltai német anyanyelvű volt, s ez természetesen befolyásolta magyar nyelvhasználatát is. Erről ő maga a következőket mondja 1552-ben, miközben magyar olvasóját megszólítja: „Kérem ezokáért te kegyelmedet, hogy te kegyelmet ió neven vegye: és ha színée tiszta magyarságal irua ninchen, te kegyelmet meg bochassa: Mert iol tudgya te kegyelmet, hogy nyeluem szerént szász vagyoc, es eszt e’ keueset tizenhat esztendeig tanultam” (Heltai *Dialógus*ából idézi Molnár 1963: 104).

Ez a példa máris igazolja Horváth Jánosnak azt a megállapítását, hogy Heltai a szóvégi *d*-helyett *t*-t használ, azaz a németes kiejtéshez igazodva a zöngés mássalhangzó helyett annak zöngétlen párját mondja: a *kegyelmeD* helyett a *kegyelmeT* alak háromszor fordul elő egyetlen mondatában. Igaz azonban az is, hogy a sajtóhibákhoz szokott korabeli olvasó ezeken a nyelvhasználati szabálytalanságokon nem akadt fel annyira, mint a XX. századi filológus. Itt azonban azt is el kell mondani, hogy ezeket a nyomokat Heltai nyelvének XX. századi kutatói igen óvatosan kezelték, s Heltai tiszteletreméltó érdemeire való tekintettel óvakodtak nyelvi hibáknak nevezni. Ez az óvatosság – az emberi tapintat mellett – más érvekkel is megindokolható. A szabályozott irodalmi nyelv hiányán kívül megemlíthető a nyelvjárásiasságok megléte és egymás közötti ütközése, a népmozgások miatt a különféle nyelvjárások keveredése s az így előidézett nyelvi sokszínűség, a kezdetleges nyomdatechnika, a gyakran német anyanyelvű szedők hiányos magyar nyelvtudása, illetve a magyar nyelv ismeretének teljes hiánya, a közműveltség fogyatékosai stb. Ezek a tudáselemek a mai ember számára kielégítőek. A XVI. században azonban más volt a helyzet. Erre világít rá Heltai 1553-ból származó vallomása Szentgyörgyi Péter nagybányai lelkipásztornak írt leveléből: „egy nyihányan a Colosuari rettenetes es neues kerestyénc közzül az ördek nec ...tulaydonságát köuetuén abból uádotlanac előted engemet, miuel hogy a tisztességes magyar nyelv nec gyalazattyára

íárnéc, es miuel hogy annac romlására igyeközném. Euel ezokáért e munkám-mal auagy írassommal, es a többiuel, kiket kiadando uagyoc, az Wr Istenec aiándékából, meg akartam, meg is akarom bizonyítani, hogy azoc az én rágal-mazóim megkimilettéc az Igazságot mondani, es irigységből hamisságot és hazukságot kelepeltéc.” (Heltai *Katekizmusából* idézi Téglásy 1988: 40).

Heltainak lényegében igaza van. Munkássága nem a magyar nyelv gyalázat-jára vagy romlására, ellenkezőleg: igen nagy hasznára volt. Idézett szövegének utolsó szintagmái azonban egyik leggyakoribb, korábban már említett nyelv-használati vétségét: az alanyi és a tárgyias igeragozás bizonytalan használatát, összecserélését példázzák: „irigységből hamisságot és hazukságot kelepeltÉc”, mondja Heltai, ahelyett, hogy azt mondaná: *kelepeltÉk*, vagy határozott névelőt használna a *hamisságot* és a *hazukságot* előtt. Velcsov Mártonné vizsgálata (1978–1979: 47–69) szerint Heltai ragozástévesztéseinek aránya az elemzett kor-pusz tanúsága szerint 47/53. Ez azt jelenti, hogy a megvizsgált 1163 szintagmá-ban Heltai 630 esetben hibátlanul, 533 esetben viszont hibásan használta az igé-ket. Ehhez a szembeszökően sok szabálytalansághoz megjegyzendő, hogy a XVI. század végi magyar köznyelv – noha nem mindig élt vele – szabatosan el-különítette egymástól az alanyi és a tárgyias igeragozást. Ennek példázására egyetlen mondatot idézek a Heltai-kiadású Bánk bán történetből, párhuzamba ál-lítva a felesége újrakiadásában megjelent szöveg megfelelő mondatával: 1) „Kér-lec hogy feienként ra halgassátoc”; 2) „Kerlec hogy feyenként ra halgassatoc”. Az összehasonlítás alapján kézenfekvő az a következtetés, hogy az első mondat igealakja a maga korában is hibásnak számított, s nem tekinthető nyelvjárási je-lenségnek (Velcsov 1978–1979: 67).

9. E nyelvhasználati szabálytalansághoz képest azonban Heltai tudatosan ar-ra törekszik, hogy szóhasználatában elkerülje az idegenszerűségeket. Újtesta-mentum-fordításához a megfelelő magyar szó megtalálásának fontosságát igazoló szójegyzéket csatol. Ebből idézek egy példát: a *gratia* szóról azt írja, hogy „Ez igénc nem találhatunc illendő magyar szót. Ez előtt Malasztnac magya-rasztac. De a malaszt Tót [azaz szláv] szó. Mi Isteni ió kedwnec magyarasztuc avagy kegyelemnec” (Téglásy 1988: 40–41).

Ez a példa szó szerint is igazolja Heltai Gáspár törekvését annak a klasszikus retorikai elvnek a betartására, amely szerint aki görögül ír, írjon görögösen, aki latinul ír, írjon latinosan. Ezt az ókori nyelvhasználati elvet a reneszánsz idején a vulgáris nyelvekre is kiterjesztették. Így lett a magyaros nyelvhasználat olyan eszmény, amelynek követésére a XVI. századi íróink sokszor egymást bírálva törekedtek.

Közülük Heltai Gáspárt a legelsőék közt kell említeni. „A század teológus írói közt ő a leginkább ’író’: nemcsak a gondolattal törődik, a formát is élvezi. Szókin-cse meglepően gazdag. Az irodalmin kívül fő forrása az erdélyi nép nyelve volt, s több oly szót használ, mely ma is csak a székelyek közt forog” (Horváth 1952: 10).

Nyelvhasználatát illetően helyesebb az az álláspont, amelyik nem sorolja be valamely nyelvjárásba, nevezetesen a mezőségbe vagy a székelybe, hanem figyelembe veszi, hogy beszédében és írásmódjában e régiók és kisebb tájegységek nyelvi sajátosságai ötvöződtek egymással.

10. Heltai Gáspár elvülhetetlen érdeme, hogy ő terelte a magyar helyesírást arra az útra, melyen elvben ma is halad (Fitz 1959: 121–122). Helyesírása a fonetikus (kiejtés szerinti), az etimologikus (szóelemző) és a hagyományos írásmód szerencsés szintézise, a kiejtés-követés enyhe dominanciájával (Molnár 1963: 126). Az ő tevékenységének eredményeként a XVI. század harmadik negyedében Erdély és ezen belül Kolozsvár volt a nyelvi egységesülés, a magyar irodalmi nyelv kialakulásának központja. Nyelvhasználati, helyesírási elveinek térhódítását elsősorban annak köszönhetjük, hogy a Vizsolyi Biblia az ő írásmódját vette át.

Szakirodalom

- Abaffy Erzsébet: Író és nyomdász viszonya XVI. századi nyomtatványainkban. *Magyar Nyelv*, XLIX., 1953, 28–35.
- E. Abaffy Erzsébet: Írott és beszélt nyelvvaltozat a XV–XVI. században. *Magyar Nyelv*, 1984, 3, 291297.
- Bernád Ágoston. Fordulópont. Előszó Heltai Gáspár *Válogatott művei*hez. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár-Napoca, 1979, 5–27.
- Fitz József: *A magyar könyv története 1711-ig*. Magyar Helikon, 1959.
- Horváth János: Néhány XVI. századi írónk nyelvéről. *Magyar Nyelv*, 1952, 3–10.
- Molnár József: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.
- Szabó T. Attila: Ifj. Heltai Gáspár élete és helyesírása ismeretéhez. Uő: *Nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok, cikkek*, V. kötet. Kriterion, Bukarest, 1981, 314–337.
- Tarnai Andor és Csetri Lajos (szerk.): *A magyar kritika évszázadai. I. Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981.
- Téglásy Imre: Heltai Gáspár és a XVI. századi magyar purizmus. Uő: *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig)*. (Humanizmus és reformáció 15), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988, 40–47.
- Velcsov Mártonné: Heltai Gáspár német anyanyelvének nyomai magyar nyelvű műveiben. Az elbeszélő múlt vallomása. *Néprajz és Nyelvtudomány* XXII–XXIII (1978–1979), 47–69.

KOVÁCS SÁNDOR

EGY HITVITA – KÉT JEGYZŐKÖNYV

Adalék Heltai Gáspár megtéréséhez

A szakirodalomban már-már közhelynek számít az a megállapítás, hogy a kolozsvári nyomdász 1568–69-ben történt vallásváltoztatása anyagi okokra vezethető vissza. Az 1569-ben lezajlott nagyváradai disputáció során még „szerető apámnak”, „jó apámnak” szólított Heltai 1570-re ellenei részéről kiérdemelte a *Midas Claudiopolitanus*, 1571-re pedig „vén eszelős Midász” nevet. Károlyi Péter az, aki 1570-ben kiadott prédikációs kötetében Heltait a görög mitológia mindent arannyá változtató hőséhez, Midász királyhoz hasonlítja. (Az ötödik prédikációból idézem a következőket: „Egy Midas, ki nevét eltitkolta, az ő levelében, melyet az Hispanica Inquisitio eleiben írt, kit magyarra fordítot, minket Kakukkoknak nevez, kik az örökké való Fiat tojtuk, az írásnak ellene, mint ő hamissan káromlást szol. De hogy az ő álhatatlansága ki tessék, és hogy megh mutatassék, hogy nem religio, hanem kazdag bánya, és arany legyen az ő lelke, és hogy hamissan nevez minket is kakukkoknak az ő Szentséges Attyasága halgassa megh.” Heltai, mint nyomdász, természetesen üzletember is volt, és nem járnánk el igazságosan, ha „megtérése” háttérében csak az anyagi érdekeltséget látnánk. Tény, hogy a második gyulafehérvári hitvita után Dávid Ferencék oldalára állt, és az újabban kiadott jegyzőkönyvet unitárius felfogása szerint módosította. Hogy ennek jelentőségét megérthessük, összevetettük a Dávid Ferenc, valamint a Heltai szerkesztette jegyzőkönyvet. A Dávidék által 1568-ban kiadott *Brevis ennaratio disputationis Albane...* szövege helyenként eltér a Heltai szerkesztette és ugyanabban az évben kiadott *Diputatio in causa sacrosancte et semper benedictae Trinitatis...* szövegétől. A *Brevis ennaratió*ból hiányoznak azok a részletek, amelyek kedvezőtlen fényt vetnek az unitáriusokra. A jegyzőkönyv elhallgatja, hogy Hebler Mátyás és Heltai a vitatkozás tisztességes folytatására intette az unitáriusokat. Az első napi vitatkozás során Hebler látva, hogy az „újítók” zavarják Meliust beszédében, így szól hozzájuk: „Illetlen dolog, amit műveltek. Ezzel csak azt próbáljátok, hogy Péter uramat a vitatkozás folytatásában akadályozzátok... Csillapodjatok hát és hagyjatok fel gúnyos közbeszólásaitokkal...”. A harmadik napon Heltai figyelmeztette Dávidot, hogy ne beszéljen hosszadalmasan. Az unitáriusok szerkesztésében megjelent jegyzőkönyv hallgat erről az incidensről is. Heltai előadásában Czeglédi a negyedik napi tárgyalásokon bizonyosságai megcáfolására szólította fel Blandratát, aki kénytelen-kelletlen megvallotta, hogy ő nem teológus, hanem orvos. Ezzel a kibúvóval azonban a katolikusok (Meliusék) haragját vonta magára, mert „a saját mesterségével nem lévén megelégedve, olyan ügyekbe ártotta magát, amelyekről nem volt tökéletes ismerete”.